

Studier i Finnsägnen och besläktade byggmästarsägner

af

C. W. v. Sydow.

(Forts.)

Finnsägnens utbredning och varianternas gruppering.

Vid undersökningen af Lunda-legenden har jag flera gånger måst hänvisa till andra sägenvarianters vittnesbörd. I själfva verket är sägnen nämligen ingalunda inskränkt till Lund, utan en hel mängd kyrkor i Skandinavien berättas vara byggda af Finn eller något annat troll på liknande betingelser och med samma resultat. Däremot förekommer sägnen endast undantagsvis utom Skandinavien.

På ett så begränsadt område kan man ej tänka sig de olika sägnerna spontant uppkomna hvar och en på sitt håll, utan alla måste ha ett gemensamt ursprung, ehuru de utvecklats något olika på olika orter. Genom en kritisk jämförelse mellan de olika varianternas detaljer bör man därför kunna afgöra, hvad som hör till sägnens ursprungliga form i motsats till senare tillsatser, samt hvarifrån sägnen härstammar, och hur den uppstått och utvecklats. För öfverskådlighetens skull skall jag här söka sammanföra de olika varianterna i tre större grupper, hvarvid jag som indelningsgrund tar trollets namn i första rummet, men äfven helgonets, där det nämnes.

Den största gruppen är den *sydskandinaviska*, hvari trollnamnet är Finn.

Finn är ett gammalt trollnamn. I Völuspa uppräknas t. ex. Finn bland, dvärgarna, och »bergens Finn» förekommer i isländsk skaldepoesi som känning för jätte. Att namnet, som ursprungligen

helt enkelt betydtt finne, kommit att få denna användning, torde härleda sig från finnarnas rykte för trollkunnighet, såvida det ej möjligen — omvänt — redan från början betydtt troll och fördenskull påförts finnarna som vedernamn. Den förra förklaringen anses af de flesta språkforskare vara den riktiga.

Till denna grupp hör utom Lunda-legenden sägnerna från Lemnhult, Moheda, Berga och Skatelöf i Småland¹; från Skrerum, Vrejlev, Bjærgsted, Dronninglund, Vestervig, Søndbjærg, Vind, Krogsbæk, Skødstrup, Ålsø, Skjold, Egvad, Besser, Tranbjærg, Lindelse, Humble, Boeslunde, Kallundborg och St Klemens i Danmark²; Reyn på Island³; samt ett par friskska sägner från Sild och Saterland⁴.

I de nämnda varianterna heter trollet, som nämndt, Finn eller åtminstone ingår det mer eller mindre förvrängdt som del af namnet. Sålunda känner man ju utan vidare igen namnet i Finnur (isl.), Vatter Fink (frisisk), Finj (Bornholm), Fink-far (Berga). I några varianter har namnet ökats med ett rimord såsom Find-Vind (Biersted), Lind-Find (Humble), Hinn-Finn (Moheda) eller Finnen Fager fin (Moheda). Undantag utgöra blott sägnerna om tvenne af ofvan-nämnda kyrkor: Egvad och Skatelöf. I sägnerna om Egvads eller Lille Hellevads kyrka i Sönderjylland heter trollet Egvad, Ekvad, Ervars eller Si, Sig, Tzi eller Zi. Egvad och Ekvad är helt enkelt kyrkans namn öfverflyttadt på trollet, och Ervars är väl blott en förvrängning däraf. Beträffande namnet Sig, är detta svårare att förklara, men kan möjligen ha uppstått för att få rim, sedan man glömt det ursprungliga namnet: »I morgen bringer Fader Sig — Kristenblod till dig»; eller »Maaen kommer Faer Zii Man Christen

¹ Om Lemnhult berättas i Föreningen för Smålands Minne, 3:e afdelningens album s. 78, samt i en af mig själf gjord uppteckning; om Moheda, Berga och Skatelöf i Hyllén-Cavallius och Stephens handskrifna sägensamling (Kungl. bibl.).

² Angående de danska kyrkorna se E. T. Kristensen, Jyske Folkeminder III s. 91—93 och Danske Sagn III s. 181—194; Thiele, Danmarks Folkesagn I: 195; Fischer, Slesvigske Folkesagn, Köbenhavn 1861, s. 265; Lorenzen, Rejseskildringer fra Sönderjylland, Köbenhavn 1877, s. 61; Müllenhoff, Sagen, Märchen und Lieder, Kiel 1845, 299: 410, 411; samt J. P. Møller, Folkesagn fra Bornholm, Köbenhavn 1867, s. 3.

³ Se Árnason, Íslenzkar Þjóðsögur og æfintyri 1 s. 58; Rittershaus, Neusland. Volksmärchen, Halle 1902, s. 327.

⁴ Se Strackerjan, Aberglaube und Sagen aus dem Herzogtum Oldenburg I 274 N:o f, N:o g; Zeitschr. d. Vereins f. Volksk., Berlin, III (1893) s. 383—84.

Bloi to dee». Att namnet ursprungligen varit Finn äfven här är troligt, dels emedan detta namn förekommer hos friserna i söder (Vatter Fink), dels på grund af vaggvisans lydelse (i en af varianterna). I orden: »Ti stille King — I morgen kommer Ekvad hjem», kan det egendomliga barnnamnet King väl knappt vara annat än en förvrängning af Kind, som förekommer som rimord mot Finn i åtskilliga varianter, t. ex. »Tei men du lidin Kjinj, I morn kommer Finj, farinj dinj» (Bornholm), »Ti stille bitte Trind, i aften kommer Fader Find» (Dronninglund), där väl Trind är förvrängning af Kind; »Vyss vyss lille Kinn» (Lemnhult, m. fl.). I Skatelöfsvarianten heter jätten Skate efter kyrkan. I tre olokaliserade och ganska fördärfvade danska varianter heter trollet Sverting, Tæm och Ben och i en olokaliserad sydsmländsk sägen Mickel. Dessa namnavvikelser torde också tillkommit på grund af bristande minne hos berättaren. Kanske äfven ett eller annat af namnen varit trollnamn i någon annan ej hithörande sägen.

Byggherren, som tar trollet i sin tjänst, är i de flesta af dessa varianter onämnd. I allmänhet säges han helt enkelt vara präst (munk, biskop), ofta en herreman eller till och med en bondeman. I några nämnes han dock uttryckligen vid namn. I Kallundsborgs-sägen omtalas t. ex. kyrkans historiska byggherre, Esbern Snare. I sägnen om Lund är han som bekant St Laurentius. Denne nämnes äfven som byggherre i sägnerna från Moheda i Småland och Ålsø i Jylland. I sägnen från Vrejlev i norra Jylland är byggherren en »Bödker». Att man just låtit en tunnbindare bygga kyrkan, kan, så vidt jag kan finna, ej förklaras på annat sätt, än att St Lars ursprungligen varit byggherre i denna variant. Sägnen har berättats framför helgonets bild; åhöraren har glömt namnet, men haft bilden af mannen med halstret i minne; halstret har emellertid varit honom ett okänt redskap och tydts som en tunna eller dylikt, och så har tunnbindaren blifvit byggherre.

I ännu en grupp, den *sydnorska*, har trollet namnet Finn. Hit höra varianterna från Hitterdal, Siljord, Vandsø, Spangereid, Finsland och Tune, alla i södra Norge.¹ Dock är här namnet Finn ej så

¹ Om Siljord se Tvedten, Sagn fra Telemarken, Kristiania 1891; om Hitterdal se Örebibliotek, Norske Sagn N:o 10—14, Kristiania 1888; om Vandsø, Tune, Spangereid och Finsland se Storaker og Fuglestvedt, Folkesagn samlade i Lister og Mandals Amt, I, 1881.

afgjordt härskande som i den sydsandinaviska gruppen, i det blott Hitterdal och Finsland ha namnet oförändradt. I Siljord heter trollet Fing-fang, som dock uppenbart är en förvrängning af Finn. I de öfriga kallas trollet efter kyrkan, som säges ha fått sitt namn efter det förra: Spangereid med Spangfar (jämför med den vanliga sammanställningen Finnfär), Tune med Tun och Vandsø med trollet Vandsø; men då gruppen är geografiskt begränsad, och kyrknamnen väl ej kunna tänkas ha tillagts trollen från början, torde antagandet, att namnet Finn egentligen tillhör hela gruppen, ej vara för djärf.

Sägnera om Eskilsäter¹ i Värmland böra kanske räknas till samma grupp. I en af dessa heter trollet Kinn, hvilket namn troligen ersatt ett tidigare Finn. I en annan variant om samma kyrka heter trollet Eskil efter kyrkan, under det Eskil i den förstnämnda varianten är namn på byggherren.

Tvenne sägner från Västergötland² äro svåra att föra till någon särskild grupp. I sägnen om Skara heter trollet Piblak, och i sägnen om Bliksbergs kyrka heter det Flink-flott-flank. Namnet Piblak känner jag ej någon motsvarighet till, men Flink i det andra namnet kan möjligen vara en förvrängning af Finn. Att bestämt afgöra, med hvilken grupp dessa sägner äro närmast besläktade, är naturligtvis ej så lätt, men mig förefalla de mera öfverensstämmande med nordliga varianter, kanske särskildt med de sydnorska (jämför t. ex. Bliksbergs- och Vandsøvarianterna).

Byggherrens namn är onämndt utom i Fernows Eskilsätersägen, där han är en präst Eskil, och i Siljords- och Finslandssägnera, där det är St Olaf.

I den tredje gruppen, den *nordskandinaviska*, heter trollet Skalle. Som jättenamn förekommer Skalle redan i Snorres Edda. För sin uppkomst såsom sådant har det antagligen att tacka människoliknande klippor, som af folkfantasiens tydts som förstenade jättar.

¹ Fernow, Beskrifning öfver Värmland, ny upplaga, Karlstad 1898, s. 197 i en not. Den andra varianten berättas i en handskrifven sägensamling i Vitterhetsakademiens samlingar.

² Se H. Werner, Westergötlands Fornminnen, Stockholm 1868, s. 60, och Tellander, Allmogeliv i Westergötland, Stockholm 1891, s. 68.

Dessa äro släta, kala, skalliga, däraf namnet Skalle. Jämför sägen om den öde gården, där ingenting vill trifvas och som den nytillträdande bonden därför kallar Skalle¹. I en allmänt spridd tvetydighetsgåta om en äng säges, »ä' ho skaller, då ä' ho förfallen».²

Till denna grupp höra sägnerna om följande kyrkor³: Nässjö i Småland, Heda i Östergötland, Kil, Hardemo och Hammar i Närke, Jäder i Södermanland, Uppsala domkyrka samt en olokaliserad variant från Delsbo; dessutom en mängd både svenska och norska sägner om Trondhjem samt en svensk om Snåsens kyrka i Norge. Hit bör väl äfven räknas sägen om Reso kyrka på Åland, liksom möjligen sägen om Kalmar domkyrka.

På ett så stort område bör man ej förvåna sig öfver att finna äfven andra namn än Skalle, men en närmare undersökning visar dock, att detta är det ursprungliga. I sägen om Närkes Kil heter trollet Skalle, Killevigge eller Vigge. I namnet Killevigge känner man i dess första del lätt igen kyrkans eget namn. Troligt är, att äfven den senare hälften har samma ursprung, i det orden kil och vigge ha samma betydelse. Bristande minne har väl varit den förnämsta orsaken till de båda senare namnen, men äfven begäret att få en förklaring på kyrkans namn. — I sägnerna om Heda kyrka heter trollet i en variant Påwel, i en annan Fille. Det senare kunde man vid första ögonkastet vara böjd för att anse som förvrängning af

¹ S. Grundtvig, Gamle Danske Minder.

² Citeradt enligt Smäländska Landsmålsföreningens i Uppsala (handskrifna) Samling b. IV, s. 49.

³ Angående Nässjö se C. D. Petersson, Vid Nässjö kyrkas hundraårsfest år 1891. Minnesskrift, Jönköping 1891. Om Heda och Kalmar se Afzelius, Svenska folkets sagohäfder III s. 86, 87, dessutom föreligger en variant om Heda i manuskript i Smålandsm. föreningens i Uppsala Boksaml. Saml.b. II s. 311. Angående Kil, Hardemo och Hammar se Hofberg, Nerikes gamla Minnen s. 138, 170, 234, 235; Segerstedt, Svenska folksagor s. 141; dessutom föreligger en handskrifven variant i Sägner, folkspråk och berättelser samlade af Södermanland-Nerkes landsmålsförening II, 61 b. Om Jäder se Aminson, Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria II: 115. Om Uppsala se Brunius, Konstanteckningar under en resa 1849, Lund 1851, s. 446—47. Om Trondhjem se J. Eenberg, Kort berättelse af de märkvärdigste Saker uti Upsala stad, Upsala 1704, s. 17—19; N. A. Sjöborg, Samlingar för Nordens fornälskare 2: 182; Iduna h. 3 s. 60 not; Faye, Norske Folkesagn, 2 udg., s. 14—15; samt dessutom en handskrifven variant i Hyltén-Cavallius och Stephens Sägensamling. Om Delsbo och Snåsensägnerna se Sv. Landsm. XI: 4: 44, XIII: 1: 62, 63. Om Reso se Mnemosyne 1821 (Åbo), s. 57—64.

Finn, men det torde bättre kunna förklaras så, att det som personnamn obrukliga Skalle ersatts med det vanliga hundnamnet Fille, som har samma ändelse. Påwel är mera gåtfullt, men kanske det kunde vara ett tillkrångladt Olaf, som gjorts till trollnamn? — Den åländska Reso-variantens tvenne byggmästarnamn Killi och Nalle torde också vara förvanskningar af Skalle¹. — I Kalmarsägnen, som den berättas af Afzelius, nämnes ej trollets namn, men sagnens karaktär öfverensstämmer mest med Skalle-sägnera.

Mera inveckladt är förhållandet med sägnera om Trondhjem. I de bästa varianterna, som äro upptecknade i Sverige, heter trollet Skalle (Sjöborg, Eenberg), men i andra svenska eller norska uppteckningar har det andra namn såsom Vind-och-Väder, Bläster eller Slätt (Iduna), Tvæster (Faye) och Fysling (Jämtland enligt Hyltén-Cavallius). Bland dessa är Slätt lättast att förklara, i det att det helt enkelt är en öfversättning af Skalle. Den ofvan citerade gåt-raden om ängen har i andra varianter lydelsen: »når ho va slätt, va ho öppen för alla».² Namnet Skalle har väl glömts, men betydelsen har stannat kvar i minnet, och så har det ersatts med det liktydiga Slätt. Möjligen har rimmet också spelat en roll. I Skalle-varianterna säger helgonet nämligen: »Skalle sätt — Spiran rätt!» I Slättvarianten blir rimmet tredubbelt: »Slätt — Sätt — Spiran rätt!» — Namnet Fysling är väl blott ett skriffel för pyssling, som ju är en vanlig benämning på troll. — Namnet Vind-och-Väder har enligt min mening uppkommit genom att man glömt namnet Skalle och den nyssnämnda versen, men kommit ihåg så mycket som att spiran satts sned. Så har man rekonstruerat versen under formen: »Vind och Väder — Du har satt spiran sneder». Att en dylik glömska af rätta rimordet kan omgestalta namnet synes tydligt af Delsbovari-

¹ I Völuspa uppräknas som namn på dvärgar äfven Fili, Kili och Nali. Om dessa på något sätt ha något att göra med Heda-variantens Fille eller Reso-variantens Killi och Nalli, kanske förtjänar pröfvas, ehuru jag för min del är böjd att anse öfverensstämmelsen som fullkomligt tillfällig. I alla händelser kan ett eventuellt sammanhang härutinnan ej ha någon betydelse för Finn-sägnens utredande, då intet af de tre namnen kan göra anspråk på att vara ursprungligt i sägnen.

² Enligt handskrifven uppteckning i Smål. Landsmålsfören. i Uppsala Saml. b. II, s. 125.

antens: »Skallestenflint — Sätt int spiran vint!» Kanske en vers af denna sista typ rent af har varit en öfvergångsform till Vind och Väder-versen. — Från en Vind-och-Väder-variant torde Bläster-varianten härstamma. Hufvudinnehållet af versen har dunkelt föresväfvat berättaren, och betydelsen af jättens namn har han haft i minnet. Så har han fått det liktydiga namnet Bläster och gjort det något orimliga rimmet: »Bläster — Sätt spiran väster!» Från denna variant-typ torde sedan Tväster-varianten i sin tur härstamma Tyvärr är ingen af dessa uppteckningar bestämd till lokalen. Om detta varit fallet, hade lokalernas inbördes läge kanske kunnat ge något uppslag. För den som haft tillfälle att iakttaga, hvilken stor roll minnesfel och rekonstruktioner ha i fråga om sagors och sägners förändringar, torde emellertid min förklaring af namnen vara sannolik nog. En jämförelse mellan verserna visar i alla händelser, att Skalle har företrädet bland annat genom sin stafrimning, som tyder på en hög ålder. — Att i namnen inlägga en naturmytisk betydelse som en del tyska mytologer gjort, och att ta namnen Vind-och-Väder och Bläster som bevis för, att trollet är en stormdemon, är med säkerhet felaktigt och tyder på en något för ensidig kammarlärdom.

I ett par varianter om Snåsens kyrka i Norge heter trollet Sätt i den ena (»Sätt, sätt, spiran rätt») och Sydväst i den andra (»Sätt Sydväst, spiran rätt». Det förra namnet kommer väl af Skalle med Slätt som mellanled, om det ej helt enkelt blott är en fördubbling af själfva uppmaningen, sen namnet fallit ur minnet. Det senare har möjligen en Bläster-variant som föregångare.

I alla Trondhjemsvarianterna (både svenska och norska) samt i varianterna från Kil, Hammar, Hardemo, Delsbo och Uppsala är byggherren Sankt Olaf. I varianterna från Nässjö, Heda, Reso och Kalmar är han onämnd, och i Jädervarianten omtalas kyrkans historiske byggherre Axel Oxenstjerna.

Redan af helgonnamnens förekomst kunna ett par viktiga slutsatser dragas. Då St Laurentius enligt legenden led martyrdöden under kejsar Decius och alltså ej haft det minsta med Nordens omvändelse att skaffa, kan han omöjligt vara ursprunglig i sägnen.

Att han kommit in i densamma måste uteslutande ha berott på, att han varit Lunds domkyrkas skyddshelgon. Häraf följer, att de öfriga sägner, som omnämna honom som byggherre, måste härstamma direkt från Lundasägnen eller att de åtminstone rönt inflytande därifrån.

Däremot passar St Olaf förträffligt. Den ifrige kristendomsförkunnaren Olaf uppträder som kyrkbyggare i en massa sägner. Dessutom har han af Tor ärft dennes egenskap af trolldödare och har till och med ett besegradt troll som attribut. Då härtill kommer det på ett rätt stort geografiskt område utbredda antalet varianter af Finnsägnen med St Olaf som byggherre, så är det tydligt, att han måste vara ursprunglig i densamma. Detta visar emellertid ej blott de nordliga varianternas större ursprunglighet i *detta* hänseende. Sägnen måste äfven med all sannolikhet först ha uppstått i närheten af och knutits till Olafs-kultens hufvudort, Trondhjem, hvilket också bestyrkes af det jämförelsevis stora antal varianter från både Sverige och Norge, som just lokaliserats dit.

Den sydnorska gruppen har väsentligen samma karaktär som den nordskandinaviska och kan med denna sammanföras till en gemensam Olafsgrupp. Den är emellertid, som ofvan nämnts, geografiskt begränsad och bildar genom trollnamnet en naturlig öfvergång till den sydsandinaviska gruppen. I denna sistnämnda har Lundasägnen fått en dominerande plats tack vare kryptbilderna, som i väsentlig grad bidragit till, att sägnen ofta berättats och därigenom bättre ihågkommits. Säkerligen härstamma åtskilliga af de danska och sydsmländska varianterna närmast från Lund, ehuru de flesta danska sägnerna väl kommit dit från Sydnorge.

De särskilda motiv inom sägnen, som jag här ytterligare skall granska, äro: trollets lönevillkor, namnmotivet och slutuppgörelsen.

Trollets lönevillkor.

I Lundalegenden har helgonet tre besvärliga alternativ sig förelagda: att antingen ge trollet sol och måne eller sina ögon eller också gissa dess namn. Af dessa kunna endast de två första gälla

som en af jätten betingad aflöning. Det sista villkoret, som ju snarast är ett sätt att krångla sig undan betalningen, kräfver därför sitt eget kapitel.

Det första villkoret, solen och månen, återfinnes i åtskilliga andra varianter. Utom i Lundasägnen förekommer det sålunda i sägnerna om Trondhjem, Trondenes¹, Snåsen, Finsland, Tune och Hitterdal i Norge; Kil och Hardemo i Närke; Moheda, Skatelöf och Lemnhult i Småland och i en olokaliserad småländsk variant; samt i sägnerna om Vrejlev och Ålsö i Jylland, St Klemens på Bornholm och i en olokaliserad dansk variant. Det är antagligt, att sol- och måne-motivet förekommer äfven i andra svenska varianter, men af dessa har jag endast så kortfattade sammandrag, att det ej särskildt omnämnts i dem.

Hvad som genast torde falla i ögonen är detta villkors orimlighet, då väl inte ens ett helgon kan tänkas ha makt att ge bort sol och måne. Det skulle möjligen kunna förklaras med, att man på det sättet velat antyda omöjligheten för helgonet att slippa ge sina ögon. Kanske har motivet just genom denna tydning lyckats bibehålla sin plats i sägnen. Men den rätta tydningen är troligen en annan. Liksom det kyrkbyggande trollet är ett lån från heden tro, så kan ju hela sägnen vara det fast med den skillnaden, att en gud varit hufvudpersonen i stället för helgonet. I en dylik form af sägnen är motivet naturligtvis fullkomligt på sin plats.

En sådan hednisk sägen finns också i behåll. I Snorres Edda berättas om, hur asarna kommo öfverens med en jätte, att han skulle bygga Asgård inom bestämd tid mot en lön af sol, måne och gudinnan Fröja. Naturligtvis blir han också narrad på lönen, ehuru på ett annat sätt än i Finn-sägnen. Trots flera olikheter, äro öfverensstämmelserna mellan Asgårds- och Finn-sägnerna för stora att vara tillfälliga. Båda äro så nära besläktade, att de måste ha en gemensam härstamning. Det närmare sammanhanget mellan dem skall jag i ett särskildt kapitel söka utreda. Här vill jag nöja mig

¹ Om Trondenes se Faye, Norske Folkesagn s. 14. Sjägnen är i flera afseenden afvikande från den egentliga Finnsjägnen, hvarför den ej omnämnts i föregående kapitel vid uppräknande af varianter.

med att fastslå, att sol- och måne-motivet är gammalt och ursprungligen hemmahörande i en hednisk gudasaga, och då Finn-sägnen utvecklats sig ur denna, har motivet bibehållits, fastän det förlorat sitt egentliga berättigande.

En hel del Finnsägnerna sakna emellertid motivet. Detta skulle möjligen kunna förklaras så, att det ursprungligen ej varit med, men af några varianter lånats från en Asgårdssaga. Detta blir dock mindre troligt, emedan det just är de danska varianterna — och dessa äro med säkerhet de minst ursprungliga — som i regeln sakna motivet. Men äfven ett positivt skäl kan anföras mot en dylik förklaring. De varianter, som ha sol-och-måne-motivet, äro samlade i två grupper, en nordlig Olafsgrupp med Trondhjem som utgångspunkt och en sydlig Laurentiusgrupp med Lund som medelpunkt. På båda ställena har sägnen haft alldeles särskilda betingelser för att bibehålla sig i sitt ursprungliga skick, emedan den just där oftare än annorstädes berättats. Orsaken härtill har däremot varit olika: Olafssägnerna, särskildt de om Trondhjem, ha hållits vid lif tack vare Olafskulten, under det Lunda-sägnerna ha kryptbilderna att tacka för sin popularitet. Man har därför allt skäl att antaga, att just dessa båda grupper förete sägnens ursprungligaste form, under det att de varianter, som sakna motivet, måste anses såsom mer eller mindre stympade. De sålunda stympade varianterna äro också i allmänhet lokaliserade till orter, som ligga mer eller mindre periferiskt i förhållande till sägnens båda centra. I den nordskandinaviska gruppen är det just de sydligaste varianterna som sakna motivet, och i den sydsandinaviska de danska.

Orsaken till att motivet bortfallit i så många varianter torde dels bero på, att de ej så ofta berättats och därför på grund af dåligt minne så att säga torkat samman; dels har det väl förefallit för orimligt och rationaliserats bort.

Det andra alternativet, helgonets ögon, har sin motsvarighet i alla något så när fullständiga varianter af sägnen. Meningen med detsamma har naturligtvis varit att få fram något för helgonet alldeles särskildt dyrbart, som sattes på spel för den goda sakens skull,

och detta kan därför i de olika varianterna äfven representeras af t. ex. hufvudet, hjärtat eller hela helgonet.

Af dessa motiv är ögonmotivet kanske, poetiskt sedt, det bästa, i det att det står som en förträfflig motsvarighet till sol och måne. Det är väl också därför, som motivet inkommit i sägnen.¹ En granskning af varianterna visar emellertid, att detta motiv ej kan vara det ursprungliga. Det förekommer nämligen nästan uteslutande inom den sydsandinaviska gruppen.² Utanför denna träffar man det endast i två varianter, men som det är tvifvel underkastadt, om motivet verkligen hör till i dem och ej är att skrifva på upptecknarens räkning, kunna de lämnas åt sitt värde.³

Helgonets hjärteblod eller hjärta kräfvdes också så godt som uteslutande i sydsandinaviska varianter, och ingendera kan därför heller göra anspråk på att vara ursprungligt.⁴

Helgonets hufvud, ett motiv, som till sin innebörd ju är nära besläktadt med de båda sistnämnda, har däremot en vidsträcktare

¹ I en variant antydes, att sol och måne blott skulle vara en symbolisk beteckning för ögonen. Detta är säkerligen ej riktigt, men möjligt är, att en sådan tankegång kan ha fört in ögonmotivet i sägnen. För öfrigt kan naturligtvis någon af de sagor, i hvilka sagans hjälte måste sälja sina ögon, haft något inflytande, eller möjligen någon martyrlegend.

² I sägnen om Dronninglund (3 varianter, Ålsö (1 var., under det 2 var. har hjärteblod, 1 hjärtat och 1 »en hel hoben penge»), Egvad (1 var., 3 var. har blod), Lindelse, Humble (tillika med hjärta), Boeslunde, Kallundborg (i 3 var., i alla tillika med hjärta); om Lund (i alla äldre tryckta var. och i 2 af mig upptecknade, under det 1 har hjärteblod); om Lemnhult (1 var.; i en annan den fete prästen), Moheda (i 3 var.; en fjärde har St Lars hjärta) och Berga.

³ I Fernows Eskilsäter-variant står följande: »... gifva det sitt öga (Rhyz V Eccl.) andra säga sig själf.» I vaggsången står blott: »Och ger dig presten Eskil att leka med.» I den andra Eskilsäter-varianten är det prästens hufvud det gäller. — I sägnen om Hardemo (Hofberg, Nerikes gamla minnen), är det fråga om St Olafs ögon. Att ögonmotivet inkommit i dessa båda sägner torde antagligen bero på att upptecknarna känt till Lunda-sägnen och med hjälp af den fyllt ut luckor i den muntliga berättelsens framställning.

⁴ Blodet kräfvdes i 1 variant från Vind (hvaremot 4 från samma ort har hela prästen), Lindelse (jämte ögon), Skødstrup (i 1 var.), Egvad (i 3 var.), Ålsö (i 2 var.) samt i 3 olokaliserade danska varianter; likaledes i en variant från Skatelöf och en olokaliserad småländsk variant samt i en variant från Heda i Östergötland (i en annan omtalas »prostakött»). Hjärtat kräfvdes i varianter om Vrejlev, Skødstrup (1 var.), Ålsö (i 1 var.), Humble (jämte ögonen), Kallundborg (i 3 var. jämte ögonen); Moheda (i 1 var.); samt från Blidsberg i Västergötland och Hitterdal i Norge.

utbredning. Det förekommer utom i två sydiskandinaviska äfven i sex nordliga varianter.¹ Men det har därvid en svår medtäflare i ett annat motiv: hela helgonet. Detta förekommer i varianter om fyra olika kyrkor, tillhörande de nordliga grupperna och lika många tillhörande den sydiskandinaviska gruppen.² Om man hit räknar äfven motiven »kristet kött» och »det ofödda barnet», tillkomma ännu några varianter. När det gäller att afgöra, hvilket af de två motiven, »helgonets hufvud» och »hela helgonet», som är det ursprungliga, ligger det dock ej så mycken vikt på antalet af de olika varianter, som ha det ena eller andra, utan på dessas olika grad af vittnesgillhet. De varianter, som man härvidlag i första rummet måste taga hänsyn till, äro naturligtvis de om Trondhjem. Af dessa ha alla de fullständiga det senare motivet: »St Olaf själf», hvarför det ligger nära till hands att antaga, att just detta är det ursprungliga.

Denna slutsats är dessutom den enda, som kan förlikas med sägnens utveckling ur en gudasaga. Den gud, som i denna företärdt St Olaf, kan väl knappast tänkas ha utlofvat sitt hufvud som lön för byggnaden. I Asgårdssagan, som är en med Finnsagans hedniska urtyp närbesläktad form, motsvaras också detta lönevillkor af gudinnan Fröja, som äfven i många andra gudasagor är ifrigt eftertraktad af jättarna, och i nämnda urform får man väl tänka sig något liknande.

Med ledning af dessa slutsatser och sägnens geografiska gruppning kommer man till följande utvecklingsgång för motivet. I sägnens hedniska urform har en gudinna utlofvats som lön åt jätten. Då sägnen kristnats, och ett helgon blifvit ena hufvudpersonen, passade ej detta längre, utan helgonet har med matyrheroism erbjudit sig själf åt jätten, som genom kristendomens inflytande blifvit ett ännu mera gudsfientligt väsen. På grund af den gamla tron om trollen som människoätande har man så kommit till sådana i trollkvinnans vaggvisa uttalade idéer som »Sanct Ola på ett fat», »den

¹ Skjorum, St Clemens; Siljord, Finsland, Eskilsäter (1 var.), Skara; Jäder och Kil (1 var.)

² Trondhjem (4 var.), Delsbovarianten (olokaliserad, men sannolikt syftande på Trondhjem), Kil (1 var.), Nässjö, Eskilsäter (1 var.), Vind (4 var. »fet präst»), Krogsbæk (»manden slagtet»), Ålsö (1 var.), Tranbjærg (»Krop og skind»).

fete prästen att steka», »manden slagtet» med mera dylikt. Eller också har tanken på att det gällde helgonets lif mera trängt i förgrunden och tagit konkret form, antingen så att det gällt helgonets hufvud eller — så godt som uteslutande i de sydsandinaviska varianterna — hjärta eller hjärteblod. Helgonets ögon är en förändring af motivet, som antagligen skett, sedan sägnen knutits till Lund och St Laurentius, och detta troligen för att få en bättre motsvarighet till sol- och måne-motivet.

Namnmotivet.

Det intressantaste motivet i sägnen torde vara namnmotivet: byggherren blir fri från kontraktet genom att gissa trollets namn. Med namnets nämnande är det förbi med trollets makt, vare sig det blott försvinner som i de sydliga varianterna, eller dör eller förstenas som i de nordliga.

Att uttalandet af ett enda ord, som till på köpet är ett egenamn, kan ha en så stor betydelse, förefaller en nutidsmänniska orimligt. Den primitiva människan ser emellertid saken annorlunda. För henne är ett namn något högst väsentligt, en viktig del af personens eller föremålets lif och tillvaro. En människa består nämligen ej bara af kropp och själ. Nej, hennes skugga, bild, spegelbild m. m. utgöra nödvändiga delar af henne, och hennes fotspår, kläder, afklippta hår och naglar, utsöndringar m. m. stå i ett ständigt sammanhang med henne. Eller för att använda en bild af den framstående danske folkminnesforskaren H. F. Feilberg: alla dessa ting kunna liknas vid linor fästa vid en båt; har man fått tag i en af dem, har man båten i sin makt och kan draga den till sig. På denna föreställning grundar sig nästan all magi. För att skada en person behöfver man ej direkt angripa hans kropp, utan det kan ske genom att slå spikar i hans skugga eller fotspår, genom att slå eller på annat sätt skada en bild, som föreställer honom; genom hvarjehanda hokus-pokus med hans klädespersedlar, afklippta hår och dylikt. En sådan användning kan äfven namnet få. En vilde är därför mån om att dölja sitt egentliga namn för främlingar, för att dessa ej må använda det till hans skada. Öfverallt i världen

förekommer också tabu på människors, gudars och till och med djurs namn. I Europa tycks dock föreställningen om namnet såsom del af personligheten ej ha spelat någon synnerligen stor roll utom i Norden, men där har den såväl hos kelter som skandinaver satt rika spår i folkdiktningen.

I flera folkvisor förekommer sålunda ett förbud mot att nämna hjältens namn, och ofärd drabbar honom, då detta likväl sker. Så i visan om Ribold. Hjälten som förföljes, då han röfvat sig en brud, ber henne att ej nämna hans namn under striden. Men då han har dödat hennes far och alla bröder utom den yngste, kan hon ej tiga längre utan ber: »Ribold, Ribold, du stille dit svärd!» Knappt har namnet nämnts, förrän Ribold får sitt banesår. — Ett liknande motiv förekommer i visan om »Blak og Ravn hin brune», där hästen ber sin ryttare ej nämna hans namn, medan han springer öfver hafvet, och då namnet nämnes, går det ryttaren illa. — I flera nordiska folksagovarianter har samma motiv trängt in, under det att det ej finns i motsvarande utländska. Så i en norsk variant af Kari Træstak, där »brunstuten» förbjuder gossen att nämna dess namn, då den slåss mot jätten.

Egendomligt nog tycks det öfriga Europa, som redan antydts, så godt som sakna namnmotivet i folkdiktningen. Karakteristiskt är, att Riboldvisans engelska motsvarighet saknar dödsnämnelser. Det finns egentligen blott en enda europeisk saga med utbredning utom Skandinavien, sagan om Titeliture¹ (Tom Tit Tot; Rumpelstilzchen), hvori motivet tydligt förekommer, och äfven den är med all sannolikhet af skandinaviskt ursprung.²

Idéen med, att helgonet skall gissa trollets namn, är alltså ej bara, att ett villkor i kontraktet fylles, om det ens kan räknas till kontraktet.³ Trollet förlorar nämligen en del af sin kraft, sen dess

¹ Se Hyltén-Cavallius och Stephens, Svenska folksagor s. 169.

² Utförligare om namnmotivet se Tylor, Researches into the early history of mankind; Kristoffer Nyrop, Navnets magt (i Opuscula Philologica, Mindre Afhandlingar udg. af det philologisk-historiske Samfund, Khvn 87); E. Clodd, Tom Tit Tot.

³ I den Trondhjemsvariant, som berättas i Iduna h. 3, s. 60, not, ingår namngissningen ej i trollets villkor, utan i parentes anmärkes, efter att helgonet fått veta namnet: »ty med trollens namn förtar man deras makt». Så äfven i några andra varianter.

hemlighet är röjd, eller kommer i helgonets makt, ehuru detta kommer till uttryck på ganska olika sätt i de särskilda varianterna.

Slutuppgörelsen.

I alla sägnens varianter kommer det till en slutuppgörelse till helgonets förmån, sedan trollets namn blifvit röjdt genom en vagg-sång, som helgonet fått höra ur ett berg. Denna slutepisod, hvori helgonet triumferande tilltalar trollet med dess namn, har som redan nämnts en ganska olika gestaltning i de skilda varianterna. Jag skall här ge en öfversikt öfver de viktigaste afslutningsmotiven:

1. Trollet faller ner och *a*, dödas eller fånglas: Trondhjem (Een-berg), Hardemo, Kil (1 var.); *b*, slår ihjäl sig: Trondhjem (norsk var., Delsbovar., Jämtl.), Kil (1 var.), Snåsen, Eskilsäter (Fernow), alla de sydnorska, Skjærum; *c*, förstenas: Trondhjem (Iduna), Heda (2 var.), Kalmar (Lund).
2. Trollet försvinner, *a*, lämnande ett hål i muren, som ej kan täppas: så godt som alla danska, ett par Lunda-varianter, Skara, Berga (Nässjö) m. fl. eller *b*, slungande en sten mot kyrkan: Eskilsäter (1 var.), Blidsberg, Moheda (3 var.), Skatelöf.

Af denna öfversikt framgår, att den första motivgruppen hufvudsakligen hör till de nordliga varianterna, den andra till de sydliga. Redan häraf kan man då sluta till, att den första är ursprungligare. Af dennas former är den första ganska egendomlig: trollet kastar sig ner från tornet för att döda Olaf, men denne dödar eller binder detsamma och lägger det under sin stol. Detta sista tillägg har tydligen tillkommit för att förklara det bundna troll, som Olaf har såsom attribut, och de varianter, som ha detta drag, hänvisa också till bilder föreställande Olaf med trollet under sina fötter. För öfrigt påminner denna afslutning om Asgårdssagan, där Tor dödar byggmästaren, då denne gripes af raseri öfver att lönen går honom ur händer. Från en dylik sägen kan motivet också vara lånad, så vida det icke helt och hållet har Olafsbilderna att tacka för sin tillkomst. Ursprungligt torde det icke vara.¹

¹ Detta motiv, trollet, som kastar sig ner eller faller ner, skulle möjligen kunna härledas ur en historisk händelse. Då ärkebiskop Eysteinn en gång kallades upp på en

Den andra formen för motivet förekommer i de flesta nordliga varianter och passar väl i sammanhanget. Visste man ej, hur sägnen slutar, skulle man afgjort välja denna form af motivet vid en rekonstruktion. Denna omständighet förklarar, hur motivet så allmänt kunnat tränga in i sägnen: det har varit så nära till hands.

Däremot torde försteningsmotivet likväl vara det ursprungliga, fast det blott förekommer i ett fåtal nordliga varianter (4, fördelade på 3 kyrkor). Jättens namn, Skalle, syftar nämligen, som jag förut påpekat, just på skalligheten, nakenheten hos klippor och berg, som af folkfantasiens betecknats som förstenade troll. Om trollet ej blefve förstenadt, skulle ju namnet Skalle bli alldeles meningslöst. Att försteningsmotivet fått vika för andra, torde delvis bero därpå, att de stenar, som betecknats som förstenade troll, ej företett någon större människolikhet i formerna.¹ En rationalisering därhän, att trollet faller ner och slår ihjäl sig, ligger ju för öfrigt så nära till hands.

Lundasägnen har i detta hänseende en särställning. Jag har redan framhållit, att de litterära varianternas försteningsepisod hvarken är ursprunglig eller folklig (se ofvan s. 70—71), utan uppstått genom en anpassning till kryptbilderna. Men man kunde ju tänka sig, att den sägen, som först anknöts till Lund, innehöll en försteningsepisod af nordlig typ, men här omarbetats till öfverensstämmelse med bilderna. Åtskilligt talar emellertid mot detta. Lunda- och Trondhjemssägnernas försteningsepisoder äro hvarandra nämligen så olika, att de alls ej behöfva vara beroende af hvarandra. Sägneras gruppering talar också afgjort för ett sådant oberoende. Lundasägnen är till hela sin karaktär mest besläktad med de danska varianterna, ej med de sydsvenska. (De sydsmäländska tyckas ha tillkommit genom Lundensiskt inflytande.) Sägneras vandring synes sålunda ha gått från Sydnorge öfver Danmark (Jylland) till Skåne och ej längs Sveriges

ställning för att på själfva platsen ge sina instruktioner, störtade han ner och slog sig illa, men blef helbredd genom St Olafs underbara hjälp (L. Dietrichson, *Vore Fædres Verk*).

¹ I Idunas Trondhjemsvariant faller jätten »från kyrkokammen med ett förfärligt brak, och slogs i många stycken, hvilka voro flintstenar». I Hedavarianterna blir han en hög stenar och i Kalmar en stenhäll, slagen i tre stycken.

västkust, som tycks sakna Finn-sägner. Då nu de danska varianterna allmänt sakna försteningsmotivet, men i stället låta trollet försvinna efterlämnande arbetet ofärdigt eller en remna i muren, som ej kan lagas, och då de folkliga Lunda-varianterna fullständigt och de litterära delvis följa samma schema, har man allt skäl att antaga, att slutepisoden haft just denna form i den äldsta Lundasägnen.

Denna danska form för slutuppgörelsen innebär så till vida en rationalisering af sägnen, som namnmotivet egentligen ej längre kommer till sin rätt. Namnets nämnande medför i dem helt enkelt, att trollet kontraktsevenligt har förlorat sin rätt och därför förargadt drar sig undan. Denna rationalisering är dock ej tillräcklig att förklara motivets tillkomst. Alldeles samma motiv (byggnaden, som ej kan bli färdig, eller hålet, som ej kan täppas) förekommer nämligen i den närbesläktade sägnen om Fan som byggmästare, som i Norra Tyskland är vanlig, och som äfven förekommer i Danmark och åtminstone i södra Sverige. Det är tydligen från denna sägen, som motivet lånats af Finnsägnen.

Jättekastmotivet, som förekommer i några varianter, är ursprungligen en själfständig sägen, tillkommen för att förklara tillkomsten af stora lösa klippblock. På grund af en viss frändskap i fråga om den handlande personen och föremålet för hans verksamhet har så denna sägen som slutepisod trängt in i en del Finnsägner. Detta har kunnat ske spontant i de olika varianterna, alltså utan att de behöfva vara särskildt nära besläktade. Alldeles otänkbart är ej, att detta motiv i en eller annan af de varianter, som det förekommer i, har fått ersätta ett äldre försteningsmotiv, i det stenen, som nu betecknas såsom slungad af trollet, ursprungligen ansetts vara det förstenade trollet själf.¹ Härom kan dock intet med visshet sägas.

Utom de här omnämnda hufvudtyperna för slutuppgörelsen förekomma äfven en del afvikande former, som kunna ha ett visst intresse, men som sakna betydelse för sägnen i stort sedt.²

¹ Jfr Skatelöfssägnen (jätten vill p—a omkull kyrkan, men råkar i stället en sten som spricker sönder) med Kalmarsägnens jätte, som faller ner förvandlad till sten och går i tre bitar.

² Sådana afvikande former förekomma t. ex. i sägnen om Skara, där jätten med sin klubba vill döda biskopen, men i stället gör en remna i golfvet, hvarur en källa

Sammanfattning.

Skulle man i enlighet med ofvan utförda undersökningar rekonstruera sägnens ursprungliga form, skulle denna bli ungefär följande:

Sankt Olaf ville bygga en stor kyrka i Trondhjem. Ett troll erbjöd sig då att utföra arbetet på kort tid mot att få som lön antingen sol och måne eller helgonet själf. Det enda sätt att bli detta villkor kvitt var att, innan kyrkan blef färdig, gissa trollets namn. St Olaf, som ej kunde tro, att kyrkan skulle bli färdig så snart som trollet lofvat, gick in på villkoren. Men då arbetet raskt fortskred, blef han ängslig och ströfvade orolig omkring i nejden. Han fick då höra barnskrik inne i ett berg och därefter en vaggvisa, som sjöngs för barnet. Den löd: »Tyst, tyst sonen min — I morn kommer Skalle, fader din — Med sol och måne — Eller St Olaf själfvan.» Helgonet skyndade till kyrkan, där trollet just skulle sätta upp tornspiran. »Skalle sätt — Spiran rätt!» ropade St Olaf. Trollet föll då ner och blef till sten.

I denna form har sägnen uppstått i norra Skandinavien, troligen i svenska Norrland (Jämtland?). De varianter, som i Norrland upptecknats, äro nämligen icke blott fler utan också betydligt bättre än de norska. Dessutom har St Olaf i norra Sverige säkerligen lika tidigt åtnjutit dyrkan som i Norge. På grund af afståndet från Trondhjem torde dess kyrka också där ha framstått i en så mycket större fantasiprakt.

Från Norrland har sägnen utbredd sig tämligen oförändrad söderut i de svenska landskapen ända ned i Småland. Dock har försteningsmotivet ofta utbytt mot att trollet faller ner och slår ihjäl sig. — I Finland har sägnen i regeln tvenne byggmästare, Killi och Nalli, och den har där i åtskilliga stycken förvanskats.

rinner upp (ett ombildadt försteningsmotiv?); om Lemnhult, där trollet bär bort korgafveln (som förklaring till att den väggen är af trä, under det resten af kyrkan är af sten, samt till namnet); om St Klemens, där trollet i raseri stöter sitt hufvud mot muren, hvarest det blir sittande (som förklaring på någon skulptur eller annan egenomlig bildning på muren). I en olokaliserad dansk variant söker trollet och dess hustru förgäfvos rifva kull kyrkan, men märken efter deras händer synas; och i en annan dylik sitter trollet ännu och rider på tornet, som det byggt, och söker förgäfvos få ner det.

I Sydnorge har namnet Skalle ersatts med Finn (eller med något namn som bildats af kyrknamnet). Finn' har troligen varit ett känt trollnamn därstädes och kanske haft sin plats i någon annan sägen förut. Orsaken till att det kommit in i denna sägen kan vara ett minnesfel af samma slag, som skaffat in namnet Vind och Väder i en variant. Versen: »Skalle sätt, Spiran rätt!» har glömts till formen men ej till innehållet. Att spiran var *vind* och behöfde rättas har man kommit ihåg, och så har versen ändrats till: »Finn, du sätter spiran vind». Denna form af versen förekommer visserligen ej i någon af mig känd norsk variant, men Hitterdalsvariantens: »Denne står skak, Finn!» pekar åt hållet, och i den danska sägnen från Vind har versen i tre varianter lydelsen: »Find, den sten sætter du vind» (likaså i Søndbjærgsvar.). I de sydnorska varianterna faller trollet alltid ner och slår ihjäl sig i stället för att förstenas.

Från Sydnorge har sägnen kommit till Jylland och vidare öfver till Skåne. I Danmark har sägnen i fråga om slutuppgörelsen påverkats af sägnerna om Fan som byggmästare. I stället för att slå ihjäl sig eller förstenas, försvinner trollet, men lämnar ett hål (eller slår en remna), som aldrig kan täppas.

I Lund ha kryptbilderna identifierats med Finn och hans hustru, och kyrkans skyddshelgon St Lars har blifvit byggherre. Domkyrkans anseende har i förening med kryptbilderna gjort Lund till ett centrum för sägnens utbredning, och spår häraf möter man både i Danmark och Småland. Alla sådana sägner, i hvilka helgonet kallas St Lars ha åtminstone stått under Lundasägnens inflytande. Troligt är, att åtskilliga andra varianter egentligen härstamma från Lund¹, men detta kan i de speciella fallen ej säkert påvisas.

Att närmare bestämma tiden för sägnens uppkomst eller anknytning till olika lokaler är ej möjligt. Om den hedniska gudasaga, hvarur sägnen har uppstått, ej räknas med till densamma,

¹ Detta torde bland annat vara fallet med de danska övarianterna (Humble, Lindelse, Boeslunde, Kallundborg), som t. ex. alla i öfverensstämmelse med Lundasägnen ha ögonmotivet.

måste den ha uppstått i kristen tid, sannolikt samtidigt med att Trondhjem blef vallfartsort eller ganska snart därefter.¹

Hur tidigt sägnen anknutits till Lund kan ej med säkerhet afgöras. Sannolikt har det skett redan under medeltiden, kanske på grund af att man i Lund ej ville vara sämre än i Trondhjem. Enligt min mening torde sägnen i Lund vara föga yngre än kyrkan. Sägnsens spridning kan ha skett ganska hastigt, och de förändringar, som den undergått under sin vandring, behöfva ej ha haft någon lång tid på sig för att träda i kraft. En sägen eller saga undergår lätt förändringar, då den är stadd på vandring, i det minnesfel då ofta göra sig gällande, under det en sägen, som blifvit stationär, med lätthet bibehåller sig någorlunda oförändrad. Att sägnen kan ha bibehållit sin förmåga att anknyta sig till nya lokaler ända in i nyare tid, visar t. ex. sägnen om Jäder, hvilken kyrka är byggd af Axel Oxenstjerna.

Förut har påpekats, att sägnen utvecklats ur en hednisk gudasaga. Man bör alltså åtminstone i någon mån kunna få kännedom om sägnens förhistoria genom jämförelse dels med Asgårdssagan, dels med besläktade moderna byggmästarsägner. En utredning af denna förhistoria vill jag försöka ge i följande kapitel.

¹ De svenska Trondhemssägnerna tala om en kyrka så stor, att 7 präster samtidigt kunde predika i den utan att störa hvarandra. Detta skulle ju kunna syfta på domkyrkans storlek. Enligt L. Dietrichson, *Vore Fædres Verk*, s. 188 och följande, hade domkyrkan nått sin största glans omkring år 1300, men redan efter den utvidgning, som ärkebiskop Eystein Erlandsön företog i andra hälften af 1100-talet, torde kyrkan ha varit imponerande nog. Hela uppgiften om de 7 prästerna kan emellertid helt enkelt bero på en allmogens missuppfattning af den präktiga katolska gudstjänsten — det i midten af 1100-talet instiftade domkapitlet hade 24 kaniker — och kan vara en sen tillsats alldeles utan värde för en datering af sägnen.

(Forts.)